

A kritikai társadalomtudomány- történet kihívása

NAGY PÉTER TIBOR

ELTE TáTK Oktatás- és Ifjúságszociológiai Továbbképző Központ;
Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóintézet

A tanulmány, mely az *Educatio*[®] társadalomtudományok erőtereivel foglalkozó tematikus számának bevezetőjéül is szolgál, a kritikai társadalomtudomány-történetírás sajátos kihívását mutatja be. A tudománymetria a tudományos erőterben elért pozíciók, megszerzett tőkék alapján mutatja be egy-egy társadalomtudomány helyzetét, míg Mannheim óta tudjuk, hogy a társadalmi rendszer kihat a társadalomtudományok eredményeire, tehát a politikai hatalom által befolyásolt tudományos pozíciók/tőkék és a történelmi távú tudományos eredményesség között ellentmondás lehet. Kuhn óta tudjuk, hogy az önmagukat védő tudományos paradigmák nem adnak pozitív választ a jövőbe mutató tudományos kihívásokra. A tanulmány megoldásokat sorol a kétféle megközelítésmód különbségének csökkentésére, bár azzal a bourdieui csapdával, hogy az önkritikus tudomány éppen önkritikusságával próbálja önmagát a valóságosnál hitesebbnek feltüntetni, így is szembe kell néznie.

Kulcsszavak: tudományszociológia, tudománymetria, tudománytörténet, Kuhn, Mannheim, Bourdieu

This paper serves as an editorial preface of this *Educatio*[®] volume, focusing on sociology of social sciences. It describes a special challenge of critical approach of sociology of social sciences. The scientometrics uses the listing of academic positions and objectivation of symbolic capitals for describing of the situation of one or other social science. But – as followers of Mannheim – we know that the social integration of a social scientist influence his/her opinion of his/her academic subject, and every political power try to hinder the climbing of most critical thinkers in the academic ladder – so the data of scientometrics could be false from the viewpoint of “future” of social science – starting from any historical date. And – as follower of Kuhn – we know that the aristocrats of one or other science, leaders of “normal science” are interested in to hinder to fire of scientific revolutions, so sometimes the scientometric facts sign the “best works” of normal science, which create an obstacle to revolutionary science. This study tries to offer solutions how – within these contradictions – the scientometrics could help the critical approach in sociology and his-

Levelező szerző: Nagy Péter Tibor, Wesley János Lelkészképző Főiskola, 1084 Budapest, Dankó u. 11.
E-mail: nagypetertibor@gmail.com

tory of social sciences. But we have to know that there is no chance to avoid the trap, described by Bourdieu: the self-reflective description of the social science helps to build the illusion of an “objective”, “out of interest”, self-reflective social science.

Keywords: sociology of science, scientometrics, history of science, Kuhn, Mannheim, Bourdieu

Az oktatás tartalmi kérdéseivel összefüggő társadalmi küzdelmek – gyakorlatilag minden iskolafokozaton – a tudományos és a nem tudományos logikával szerveződő műveltségkörök érdekeltjeinek harcaként is leírhatók.¹ A tudományos érdekkörök természetesen egymással is versengenek, melynek fő tétje az egyes tudományágak közműveltségben elfoglalt helye. Oktatásügyi elemzésekben ezt tantervpolitikai, tantárgypolitikai, vagy konkrétan például az érettségi vizsgák tárgyainak meghatározásáért folyó küzdelemként szoktuk leírni; a felsőoktatás tömegesedése után pedig a felsőoktatási szakindítások, szakalapítások körüli csatározásként érzékeljük.² Egy oktatás-szociológiai-oktatáspolitikai vizsgálatban alapvető kérdés, hogy leírjuk az aktorokat is, mégpedig az egymáshoz képesti súlyuk szerint. Úgy véljük, ebben mindenféle objektivációk (elitkritériumok, tudománymetriai mérőszámok stb.) a segítségünkre lehetnek. A tudományos erőterek jellemzésére számos módszer alkalmazható, mint ezt a későbbi tanulmányok mutatják.

Az oktatási mezőben zajló diszciplináris harc erősen összefonódott azzal a versengéssel, amely a diszciplinákon belül folyik.³ A belső küzdelmek aktorai ugyanis szövetségeket keresnek, mégpedig jellemzően kívülről, részben a szomszédos tudományágak velük rokonszenvező csoportjainál, részben a szélesebb értelmiségi, politikai nyilvánosságban.

Diszciplináris harc igen sok terepen és sok témában zajlik *egyszerre*. Az alkalmazott természettudományok, illetve a műszaki tudományok esetében a gazdaságpolitika leg-hatalmasabb tétjeivel és a körülöttük zajló politikai küzdelmekkel állnak összefüggésben. Ilyenek például az (atom)energetikával vagy a génmódosítással kapcsolatos csaták napjaink Magyarországon. A társadalomtudományok területén egyes harcok az alkotmányosság átalakulásával és a kormányzat alapvető gazdaságpolitikai stratégiájával is átfedő mezőt képeznek. Bármennyire is sikerként könyvelheti el például a 2010-es (illetve 2014-es, 2018-as) magyar választásokon győztes politikai párt az alkotmányjogi vagy gazdaságpolitikai mezőben bekövetkezett térnyerését, láthatólag arról sem mond le, hogy – az ehhez képest nagyon szerénynek tekinthető – tudománypolitikai vagy felsőoktatáspolitikai hasznokat is learassa. Gondoljunk csak a main streamtől eltérő gazdaságpolitikai nézetek egyetemi tanítása érdekében bevetett nemzeti banki milliárdokra vagy a

¹ Köszönettel tartozom Bíró Zsuzsanna Hanna, Csákó Mihály, Erős Ferenc és Ferge Zsuzsa tanácsaiért.

² Lásd az *Educatio*® tematikus számait: Setényi János (szerk.) NAT 1998/4, Sáska Géza (szerk.) *Műveltség* 2004/2, Sáska Géza (szerk.) *Ideológiák* 2011/1, Nagy Péter Tibor (szerk.) *Tantárgyak és társadalom* 2013/4.

³ Ezzel kapcsolatos tudásomért az interco-ssh projekt (https://archive.org/details/ssh_interco_Hungary) keretében készült tanulmányoknak, a Karády Viktorral folytatott beszélgetéseknek és – az ugyanerről az oldalról egyébként videobookként elérhető – tudomány-szociológiai konferenciasorozat, illetve a „Társadalomtudósok három rendszerváltás idején” című beszélgetéssorozat résztvevőinek tartozom köszönettel. Fontos objektiváció volt a *Magyar Tudomány* és a *Buksz* elmúlt három évtizedének áttekintése.

jogászképzés Nemzeti Közszolgálati Egyetemre való áthelyezésének kísérletére, az egyetemi kancellárok kinevezésére.⁴

A társadalomtudományokban és bölcsészettudományokban zajló verseny mindazonáltal zömében azokkal a társadalmi és politikai harcokkal összekapcsolt, amelyek az uralkodó közszellem, a kívánatosnak tartott beszédmód, az emlékezetpolitika területére esik – vagyis, általában a legfontosabb *ideológiai kérdésekkel* áll összefüggésben. Ilyen konkrét viták a közelmúltból: Hóman-szobor-állítás,⁵ az Országgyűlés Hivatala által kiadott parlamenttörténet,⁶ a Lukács György archívuma, illetve szobra körüli viták,⁷ ötvenhat emlékéve,⁸ a német megszállási emlékmű ügye,⁹ a miniszterelnöki sírok ügye, a lex-Biszku¹⁰ körüli viták,¹¹ a magyar Holokausztban betöltött magyar kormányzati szereppel kapcsolatos viták,¹² a Ságvári-vita¹³ stb., stb.

Az ideológiai relevanciájú tudománypolitikai harcok a meglévő intézmények vezetésével kapcsolatos *személyi* döntéseket is előhívhatnak: ilyen például a közelmúltban a Holokauszt Emlékközpont-ügy,¹⁴ a Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesületének vezetése körüli ügy,¹⁵ az MTA kormányzattól függetlenebbnek tűnő vezetésének kormányzati elfogadásával párhuzamosan a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal pártpolitikus alá rendelése,¹⁶ de ilyen (korábbi) kísérlet volt egy akadémiai intézet szellemi arculatának átalakítására tett (Boros János MTA Filozófiai Intézeti kinevezésével kezdődő)¹⁷ akció is.

Ezek az ideológiai viták egy teljesen *alternatív tudományos intézményrendszer* létrejöttéhez is vezettek, ennek elemei a már régebben működő Terror Háza központi szerepe, de idekapcsolódik a Sorsok Háza ügy,¹⁸ a Veritas ügye,¹⁹ a Magyar Nyelvstratégiai

⁴ Az alábbi letöltések 2018. 03. 19-eiek. A napilap szintű hírek a legnagyobb példányszámú országos napilap, a *Népszabadság* online verziójából származnak, márcsak azért is, mert a *Népszabadság* sorsa is az ideológiai küzdelmek egyik példázata. A tanulmány írásakor még nem lehetett tudni, hogy a legrégebbi működő magyar napilap, a *Magyar Nemzet* története is azzá lesz. http://www.hetek.hu/belfold/201506/ellehetetlenített_jogaszkepzes, https://index.hu/gazdasag/2016/10/13/12_milliardert_epit_maganak_egyetemet_matolcsy/

⁵ <http://nol.hu/velemenyn/ki-mit-tett-a-homan-ugyben-1620605/>

⁶ <http://nol.hu/kultura/a-parlament-a-levesbe-ment-1610321>

⁷ <http://nol.hu/belfold/kivereztesre-kegyelemdfes-igy-herdaltak-el-a-vilaghiru-magyar-filozofus-orokseget-1606303/>

⁸ <http://nol.hu/jehu/1956-2016-emlekev-megint-1602659/>

⁹ <http://nol.hu/belfold/szabadsag-ter-azt-a-hatszazat-1577321/>

¹⁰ <http://nol.hu/belfold/politikai-sirgondozas-1577277/>

¹¹ <http://nol.hu/belfold/kemenyen-a-megbocsatasig-1553601/>

¹² <http://nol.hu/velemenyn/a-kormany-es-a-holokauszt-1536531/>

¹³ <http://nol.hu/velemenyn/sagvari-es-a-tobbiek-1520015/>

¹⁴ <http://nol.hu/belfold/automatikus-ujrainditas-1552227/>

¹⁵ <http://nol.hu/kultura/konyvpiaci-forradalmak-1561969/>

¹⁶ <http://nol.hu/belfold/nincs-kizarva-a-reszrehajlas-1508423/>

¹⁷ http://nol.hu/belfold/20110205-meg_egyszer_a_filozofusugyrol-970251

¹⁸ <http://nol.hu/belfold/schmidt-maria-nem-lehet-nyugodt-1505149/>

¹⁹ <http://nol.hu/belfold/elhatarolodik-a-kormany-szakaly-sandortol-1621647/>

Intézet ügy,²⁰ a Kertész Imre Alapítvány ügye,²¹ az OTKA megszüntetése és Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal létrehozása,²² a Nemzeti Emlékezet Bizottságának létrehozása²³ – de értelmezhető innen az akadémiai intézetek Kutatóközpontokba szervezése is.

Miközben a tudományágakon kívül – mint pl. a közintézmények és közterületek elnevezésében, köztéri szobrok megrendelésében, a műalkotások állami támogatásában, az ünnepi beszédekben, a gazdaságpolitika és jogalkotás mögött álló érvelésekben vagy az oktatásban – folyamatos viták folynak a társadalomtudományok témaköreibe tartozó *tartalmi* kérdésekről, a társadalomtudományok belső – a szélesebb nyilvánosság által kevésbé látogatott – fórumain a viták részben nem tárgyi kérdésekről, hanem a legitim módszerekről, eljárásokról, megközelítésmódokról zajlanak.²⁴ S minthogy a tudomány maga is egy alrendszer, mindezek a részben tartalmi, részben módszertani viták alapvető összefüggésben állnak a fokozatok, pozíciók, intézmények, erőforrás-elosztás egész rendszerével.

A tudományok belső ügyeibe való durva kormányzati beavatkozás természetesen ezzel kapcsolatos ellentétes ígéretekkel vált ki – s a tudományos közösség is a teljes függetlenség jelszava mögé sorakozik fel. Épp ilyen helyzetben célszerű mindennek elméleti és történeti áttekintése.

* * *

A humán- és társadalomtudományok fejlődésének társadalmi és politikai viszonyokkal való kapcsolatát a társadalomtudósok mindig is érezték, de sokáig ezt valamiféle „kiküszöbölendő, diszfunkcionális” jelenségnek tartották – úgy gondolták, hogy a létkörülményeitől függetlenül gondolkodó társadalomtudósra méltánytalan bírálói „fogják rá”, hogy tudományos művét valamiféle társadalmi vagy politikai álláspont befolyásolja.²⁵ Ma is vannak olyan társadalomtudósok, humántudományi szakemberek, akik öndefiníciójukat a társadalmi/politikai semlegesség sikeres megvalósításában látják, sőt a tudományfilozófiának is van olyan ága, amely a tudomány teljes tárgyilagosságának lehetőségességéből indul ki.²⁶

²⁰ <http://nol.hu/kultura/ami-nem-kell-kiesik-1495181/>

²¹ <https://444.hu/2018/03/19/2-milliardot-ad-a-kormany-schmidt-maria-alapitvanyanak-a-kerteszmre-intezet-kialakitására>

²² <http://nol.hu/belfold/nincs-kizarva-a-reszrehajlas-1508423/>

²³ <https://444.hu/2014/02/03/ma-felall-a-nemzeti-emlekezet-bizottsaga>

²⁴ Ez kétfelől tekinthető jól át: a tudományágakon „belülről” a *Századok, Történelmi Szemle, Irodalomtörténet, Irodalomtörténeti Közlemények* típusú szakfolyóiratok vitáinak áttekintésével, „kívülről” pedig a *Magyar Tudomány*, a *BUKSZ* és némiképp az *Élet és Irodalom* tanulmányozásával. Ha tíz év múlva írunk hasonló tanulmányt, akkor már a blogok, Facebook-csoportok, levelezőlisták, specifikált chatfórumok – remélhetőleg megőrződő – évtizedeiről is beszámolhatunk majd.

²⁵ Lásd pl. a száműzött Rákóczi körüli vitát (*Magyar Figyelő*, 1914. IV. évf. No. 2. pp. 62–64; *Huszdik Század*, 1914. XV. évf. No. 1. pp. 533–538.)

²⁶ *Forrai–Fehér 2017.*

Mannheim²⁷ óta viszont sokan úgy véljük, hogy a társadalom- és humán tudományok művelését – mégpedig nem egyszerűen kereteiket vagy finanszírozásukat, de a *tényleges* tudományos gondolatokat és eredményeket is – igen erősen befolyásolja az, *ahogyan* a társadalomtudós saját korának hatalmi erőteréhez, fő társadalmi kérdéseihez viszonyul. Ez nem valamiféle deviancia a tudós részéről, és nem valamifajta méltatlan vád a tudóssal szemben a tudományon kívülről, hanem egy természetes és elkerülhetetlen jelenség. Természetesen hatásról, befolyásról és nem determinációról van szó. A tudós társadalmi és politikai nézetei hatásának mértéke és módja, a témaválasztás indoklása, a tudományos normák betartása, s végső soron a tudatos hazugság minden tudományetikai rendszerben fennálló tilalmának betartása (illetve mindezek mértéke) bőségesen elég széles skálát biztosít ahhoz, hogy megkülönböztessünk „politikai érdekeket kiszolgáló” és „a tudományos meggyőződésüket mindenek fölé helyező” tudósokat – s a két végpont közötti fokozatokat.

És az is elkerülhetetlen, hogy minden kormányzat *valamiféle* (ha másban nem, finanszírozásban megjelenő) módon reagáljon arra, hogy a társadalomtudósok hogyan viszonyulnak társadalompolitikai, gazdaságpolitikai, külpolitikai elképzeléseihez. De a kormányzatok tudománypolitikai cselekvésének *mértéke és módja* egyértelmű lehetőséget ad arra, hogy valamiféle skálán helyezzük el a kormányzatokat „a tudomány és felsőoktatás szabadságát tiszteletben tartó” és az azokkal szemben „erőszakot tenni kész” végpontok között.

A tudomány és felsőoktatás szabadságát tiszteletben tartó finanszírozási beavatkozásra jó példa az 1997. évi 136 tv. az OTKA-ról (mely 2015. január 1-jével veszítette hatályát) az „erőszakot tenni kész” végpontra pedig a konkrét társadalomkutatók, „elkötelezett” témák (bevándorlás, szexuális jogok, genderkutatás) ellen indított kormánypárti hajsza²⁸, ill. azok az MTA autonómiája ellenes kormányzati lépések, melyekre például a *Nature* 2018. 06. 26-i szerkesztőségi cikke reagál: „Worrying changes in Hungary. The European country’s autocratic government has made a disturbing grab at the nation’s scientific institutions.”²⁹

Amikor magát a „tudományos erőteret” elemezzük, tudomány-szociológiát művelünk. A mannheimi álláspont elfogadása elkerülhetetlen következményekhez vezet, akár annak a látszólag objektív adatnak az értékelésekor is, hogy ki milyen pozíciókat tölt vagy töltött be a tudományos hierarchiában: ha elfogadjuk egyfelől, hogy a társadalom- és humán tudományok tartós eredményei minden társadalmi és politikai rendszerben *legnagyobb mértékben* a kritikusan gondolkodó, a társadalmilag is lényeges tudományos kérdéseket felvető kutatóktól várhatóak, a kormányzatoknak, fenntartóknak pedig *végső soron* az az érdekük, hogy a velük konform, vagy legalábbis velük nem kifejezetten ellentétes társadalomtudósokat juttassák a közpénzen fenntartott tudományos intézmények formális és informális vezető pozícióiba, akkor hasonlóképpen magától értetődő, hogy a vezető pozíciókhoz tartozás és a tudományos reputáció csak igen ellentmondásosan

²⁷ Mannheim tudomány-szociológiájának gondolati alapjai már az 1929-es ideológiában és utópiában felbukkantak, melyről a *Századunk* című folyóirat (a két háború között működő, híres *Huszádik század* utódlapja) gyakorlatilag azonnal hírt adott (1933. VIII. évf. No. 6–7. p. 197). A hivatalos tudomány-ingerküszöbét a tudomány-szociológia – ha a Magyar Filozófiai Társaság vitaülését tekintjük bizonyítéknak – már 1940-ben elérte (*Athenaeum*, 1940. XXVI. évf. No. 5–6. pp. 343–367).

²⁸ http://hvg.hu/itthon/20180619_megint_listazott_a_figyelo_most_az_mta_tarsadalomkutaitoit; <https://www.nature.com/articles/d41586-018-055>

informál valamely tudós tudománytörténeti súlyáról. Mi több, autokratikus vagy afelé tartó rendszerekre akár érvényes lehet egy általános „kontraszelekciós” tézis is: hogy két versengő társadalomtudós közül, pl. az 1930-as vagy az 1950-es évek Magyarországon, ki kapta meg az akadémiai széket vagy a professzori kinevezést, akár ellenbizonyítékként is szolgálhat a tudományos teljesítményére nézvést. Még ha ez nyilvánvalóan csak egyfajta statisztikai valószínűségként értelmezhető is.

A tudományelmélet közben rámutatott – mégpedig éppen a korábban megkérdőjelezhetetlen objektivitású természettudományi változásokkal kapcsolatban –, hogy a tudományos teljesítmények objektív megítélésével kapcsolatban kételyeink lehetnek. Kuhn²⁹ óta sokan úgy gondoljuk ugyanis, hogy minden tudomány belső fejlődése során egy-egy nézetrendszer, egy-egy megközelítésmód, egy-egy paradigma válik *normál tudományyá*, s a normál tudomány működésmódja az, hogy akadályozza az új gondolatok megszületését, fokozatos kifejlődését. Az új gondolatok, mondja Kuhn, „forradalmi módon” az uralkodó paradigmával – s konkrétan az adott tudományágban domináns tanszékek, folyóiratok, könyvsorozatok uraival – szemben törnek előre. Így a tudománytörténet mérlegén a megszületésük pillanatában rendszeridegennek számító munkák esetenként fontosabbnak bizonyulhatnak, mint amelyek a megszületésük pillanatában mindenféle tudományos elismerést megkaptak.

Az intézményesülést kutató tudománytörténet és a tudománymetriai alapon álló tudányszociológia tulajdonképpen a *normál tudomány* bemutatására és leírására alkalmas – a kuhni vagy mannheimi értelemben vett kritikai tudománytörténeti és tudányszociológiai elemzésre csak nagy fenntartásokkal. A kritikai társadalomtudományban felvirágzó „tudomány tudománya” viszont feltárja és elemzi azokat a folyamatokat is, ahogyan a „forradalmi tudomány” a „normál tudomány” pozícióit kikezdi.

Ugyanakkor a tudomány belső erőviszonyaival foglalkozó tudomány – ahogy Bourdieu³⁰ erre rámutat – abban különbözik más szférák önreflexiójától, hogy míg más rendszerek leírói a *saját* működésük „visszásságait” általában elleplezni akarják, addig a tudomány tudománya éppen azzal akarja saját kiválóságát és különösségét bizonyítani, hogy leleplezi a tudományos életben is fellelhető – idealista tudományleírások szempontjából visszas – érdekmeghatározottságokat. Bourdieu legfontosabb megállapítása, hogy az „önleplezés, mint az olvasó bizalmát növelő tőkefajta” leleplezésével végtelen regresszusba jutunk, hiszen mi magunk leplezzük le, hogy a tudányszociológiai műveket írók az önleplezést valójában bizalomnövelési célból használják, amiből persze az következik, hogy az önleplezők önleplezése még „csalafintább” módja az olvasói bizalom megszerzésének stb. És amikor ezt leleplezzük (akár a felfedezéssel, mint maga Bourdieu, akár ennek alkalmazásával, mint jelen tanulmány írója), valójában még annál is rafináltabb módon akarjuk megszerezni az olvasó bizalmát.

²⁹ *A tudományos forradalmak szerkezete* 1962-ben jelent meg angolul. Tudomásom szerint, először a *Valóságban* idézték 1966-ban. A *Magyar Tudományban* – a Magyar Tudományos Akadémia tudományos önreflexióval foglalkozó lapjában – 1971-ben idézték először. Első „szaktudományos” folyóiratként pedig a *Jogtudományi Közönyben* 1979-ben. Első részlete „Thomas S. Kuhn: Az út a normál tudományhoz” 18 évvel megjelenése után (!!!) 1980-ban a *Világtörténet* című folyóiratban jelent meg magyarul. Szinte első perctől kezdve felmerült, hogy Polányi Mihály 50-es évekbeli tudományfilozófiai előadásai még meg is előzték Kuhn alapvető téziseit.

³⁰ Bourdieu 2005.

A tudomány belső erőviszonyait jellemző kritikai tudományszociológia a tudománytörténet idealista leírásához képest azt mutatja, hogy a tudósok – minden más réteghez *hasonlóan* – csoportosulásaikban az érdekeik és értékeik komplex rendszerének alávetetten viselkednek. Ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy a tudományos mező minden más mezőtől vagy alrendszerétől *különbözik*.³¹ E mezőben általánosan elvárt, hogy a megszülető művek – még ha a normál tudomány szabályainak és viszonyainak teljesen megfelelőek, makro értelemben tehát konformak is – könyvkritikák révén a tudományos közösségben potenciálisan megkérdőjeleződjenek, a doktori, habilitációs, akadémiai doktori munkák – miközben az érdemi elfogadtatásuk/elutasításuk az esetek meghatározott részében előre adott – folyamatos viták tárgyai legyenek. A közigazgatás vagy a gazdasági termelés mezőiben egyszerűen hiányoznak azok a műfajok, amelyek a tudományos mezőben ténylegesen vagy potenciálisan vitát hordoznak: a könyvkritika, a vitacikk, az opponensi vélemény stb.

Míg tehát nem kérdéses, hogy a legnagyobb viták az egyes paradigmák között zajlanak, illetve a tudományos forradalmak egyik tünete az elfogadott kézikönyveket alapjában megkérdőjelező kritika, addig a kritika és a vita egyazon tudományos paradigmán *belül* is a tudományos közélet egyik legfontosabb *differentia specificája*. (Pontosabban: a viták száma és nyilvánossága, a tekintélyes emberek könyveiről írt érdemi kritikák megjelenése a nem forradalmi periódusban is alkalmas az egyes tudományszakok, egyes nemzeti tudományos közösségek, egyes periódusok egymással összehasonlítható minősítésére.)

Az empirikus tudományszociológia, tudománymetria, prozopográfia – mindenkori kortárs erőviszonyok által determinált számaira alapuló minősítések és a tudományfejlődés mindenkori jövőjéből visszatekintő minősítések egybe tehát *semmiképpen* nem eshetnek – *mégis van mód a kétféle módszer valamiféle együtthasználására*. Hogyan?

–Kiindulhatunk abból, hogy az „utókor” némiképp „igazságot szolgáltat”. Nyilván ez az igazságszolgáltatás nem egyszerűen az adott személy munkásságának elemzésén alapul, hanem a személy felfedezései és az utókor ugyanazon *tárgyra* vonatkozó tudományos nézetei hasonlóságán is. Platónért kultiválták a más antik gondolkodókkal szemben meglehetősen kritikus kora középkori keresztény teológusok, mert az ideatanban a saját keresztény „lélek” fogalmukat megelőlegező *platóni sejtést* véltek látni. Démokritoszt azért válogatták be az 1960-as évek történelemtankönyveinek csekély számú megismerendő személyiségei közé, mert az anyag természetére vonatkozó elmélete felmutatható volt a tudományos technikai forradalom egyik alaptételének számító atomelmélet előképeként. Ha – ehhez hasonló példákat nyilván mindenki tudna találni – elfogadjuk, hogy a távoli tudományos múlt „óriásainak” későbbi megítélését befolyásolják az efféle összefüggések, könnyedén beláthatjuk, hogy a közelebbi múlt tudományos szereplőinek megítélésében is számít ez. Az utókor értékítéletét tükröző kézikönyvek és lexikonok *személylistái* segítségével nemcsak egyedileg, de csoportosan is megragadhatjuk azokat a személyeket, akik saját korukban nem értek el, például, egyetemi tanári kinevezéseket vagy akadémiai tagságokat, de az adott tudománytörténet mérlegén fontosnak bizonyultak. Pl. a magyarországi világirodalom-történet tudományszociológiai kutatása során *egy részt* az 1919 és 1945 közötti professzori kinevezést kapott személyeket vizsgálhatjuk, mint a normál tudomány reprezentánsait, *másrészt* viszont az ezzel foglalkozó későbbi

³¹ E részzel kapcsolatos álláspontom tisztázódását a Polónyi Istvánnal folytatott beszélgetésnek köszönhetem.

kézikönyvek és lexikonok alapján bevonhatjuk a Szerb Antal típusú szabad értelmiségiek munkásságát, világirodalom-tudósnak nyilvánítva azt is, aki pl. a Magyar Nagylexikon megítélése szerint az.

–Kiindulhatunk abból, hogy egy adott tudományterület különféle szakmai ideológiákkal befolyásolt tudománytörténet-írása nem feltétlenül „szolgáltat igazságot” valamely tudósnak, de az „élő” tudomány tényleges idézési, könyvhasználati gyakorlata minősít. Hosszú ideig nem született például olyan elemzés, amely Szinyei József életrajzgyűjteményének vagy a Magyar Zsidó Lexikonnak tudományos értékeit méltatta volna, de a példányok elrongyolódása, majd a reprint kiadások piaci sikere, a digitális kiadások kattintas számban mérhető rendkívül intenzív használata forrásul szolgál az adott művek és az azokat létrehozó személyek értékelésére nézve.

–Kiindulhatunk abból, hogy egy adott nemzeti tudományos erőterét értékelési gyakorlatát már kortárs nemzetközi értékelők is felülírhatják. Példák erre azok az esetek, amikor egy-egy tudományos mű nemzetközi sikere sokkal nagyobb, mint hazai sikere. Például: Szabó Árpád 1960-as évekbeli matematikatörténeti műveiről semmilyen korabeli hazai tudományos elismerés nem járt, mégis az *Anfänge der griechischen Mathematik* az egyik legtöbbet idézett tudományos mű lett világszerte, melyet a magyar akadémiai elismerést megelőző külföldi akadémiai tagságok is bizonyítanak. Az univerzális témájú társadalomtudományi könyvek, mint például Szelényi-Konrád „értelmiség útja az osztályhatalomhoz”, hazai és nemzetközi elismertségét nem tudjuk összehasonlítani, hiszen megszületésekor politikai okokból nem lehetett nyilvános tudományos viták tárgya, a későbbi magyarországi kiadásra pedig a világsiker *után* került sor, ami nyilván torzító tényező. Nyilvánvalóan kisebb a valószínűsége, hogy „nemzeti témájú” tudományos művek nemzetközi sikerre tegyenek szert, illetve ha van is erre példa – mint mondjuk Molnár Miklós 56-os könyvének elég magas elismertsége külföldön, s kifejezetten csekély elismertsége itthon –, ott a siker egy emigrációs szubkultúra viszonyaiba ágyazott siker.

–Kiindulhatunk abból, hogy *nem csak történelmi távú változások vannak*, néhány évtized alatt is átalakulhat a tudományos erőter, vagy éppen hirtelen változások is bekövetkezhetnek, mint 1945-ben vagy 1990-ben. Tehát, konkrét tudósokkal történhet meg, hogy fiatalabb korukban „paradigmaidegennek”, egy tudományág perifériájához tartozónak minősítik, középkorú vagy idősebb korukra viszont elismerik őket. Az elismerés eredményeképpen egy meghatározott tudományág intézményrendszerében pozíciókat szereznek. Az így meghatározható személyi kör „fiatalabbkori” pozicionális viszonyai, publikációs lehetőségei alapján meghatározhatjuk azok körét, akik egy adott pillanatban nem számítottak a „normál tudományhoz” tartozónak, de „jelentős” tudományos munkásságot folytattak – mármint, ha abból indulunk ki, hogy évtizedekkel később a hivatalos tudomány az életműveket professzorsággal, nagydoktorsággal jutalmazta, vagy más módon jelezte, hogy a „normál tudomány” kereteibe fiatalként jobban beilleszkedő nemzedéktársainál többre becsüli.

–Kiindulhatunk abból, hogy a „normál tudomány” hatalmi viszonyai csak tudományágon belül tudnak meghatározóak lenni. Ha egyes tudományterületekhez nem kötődő folyóiratok magas presztízűsűek, akkor megvizsgálhatjuk, hogy az adott tudományterületekhez tartozó társadalomtudósok mennyire használják őket publikációs terepként – a tudományág saját szakfolyóirata helyett vagy mellett. Erre példa lehet az 1970-es és 1980-as évekből a *Valóság* folyóirat, mely a neveléstudományi szakfolyóiratoktól távol

tartott (és magukat távol tartó) oktatáskutatók számára szolgált publikációs terepül. De látott el hasonló funkciót – több tudományág vonatkozásában – a *Világosság* is.

–Kiindulhatunk az egyes tudományterületek belső erőviszonyainak ki nem szolgálta-
tott rangos szerkesztőségek arra irányuló döntéseiből, hogy mely könyvről hoznak, illetve
nem hoznak kritikát. Megalakulásától napjainkig efféle funkciót tölt be a *Buksz*.

–Kiindulhatunk az egyes szaktudományok érdekköréhez nem kötődő tudományos
könyvtárak katalogizálási munkájából. A könyvtári katalogizálás az egyes szakkönyve-
ket vagy szaktanulmányokat a könyv címe, tartalomjegyzéke, esetleg a tartalomra utaló
fülszövege alapján, valamint – nyilván elkerülhetetlenül – a könyvtáros szerzőre vonat-
kozó előzetes ismeretei alapján fogja tematikusan besorolni. Egy, lényegében minden
magyarországi társadalomtudományi könyvre kiterjedő könyvtár, mint pl. a FSZEK,
nem annak alapján fogja katalogizálni pl. az ókorról szóló szakkönyveket, hogy az ókor-
tudósok egyetemi vagy akadémiai érdekköréi elfogadják-e, avagy sem, a szerzőt vagy a
művet. Normatívan fogalmazva természetesen elmondhatjuk, hogy a szabad könyvki-
adás viszonyai között ez a katalogizálási gyakorlat áltudományos művek egyes tudomány-
ágakhoz sorolását jelenti, de tudományszociológiai értelemben a társadalmi hatással bíró
„áltudomány”³² is része egy korszak tudományos valóságának, s az sem érdektelen, hogy
tudományrendszertanilag meghatározható témákról egy adott pillanatban milyen tu-
dományos legitimációval *nem* rendelkező értelmiségiék beszélnek, írnak. Ezek szakmai
színvonala nem feltétlenül alacsonyabb, mint a „hivatalosan is tudományos” szakköny-
veké, gondoljunk például a nyolcvanas évek külpolitikai csúcspontjaitól írt egy-egy
ország vagy probléma elmúlt néhány évtizednyi politikátörténetét összefoglaló munká-
ira, melyek színvonalukban gyakran meghaladták a történetesen az adott szakterületre
vetődő egyetemes történészek vagy politológusok írásait.

A következő évtized legizgalmasabb elméleti kihívása, hogy a kétféle értelemben kriti-
kus tudománytörténeti, tudományszociológiai hagyományt – az előbb felsorolt módsze-
rek segítségével – valamiképpen egyszerre használja a társadalomtudományok leírására.
E munkához rengeteg előtanulmányon át vezet az út.

* * *

Az *Educatio*[®] tematikus száma sem azt a megoldást nem választhatta, hogy valamely
kitüntetett szempontból leírja a társadalomtudományokat egyenként, sem azt a megol-
dást, hogy mindezekből a szempontokból kiindulva szisztematikusan összehasonlíttja
a társadalomtudományokat – ez egy kutatóintézet sokéves kutatásának eredménye le-
hetne. És még ilyen erőforrások birtokában sem küzdhetnénk le a fentebb ismertetett
bourdieu-i csapdát.

Ehelyett azt választottuk, hogy elemzési *példákat* mutassunk be a magyar társadalom-
tudományok megközelítési módjaira azt remélve, hogy a tanulmányok az olvasók fejében,
s későbbi tanulmányírók számítógépeiben összeérve segítenek kiformalni azt a komplex
módszertancsomagot, amivel a társadalomtudomány-történetírás egyszer megfelelhet
a kettős kritikai kihívásnak: a normál tudomány „metrizálásának” és a „forradalmak”
objektíválásának.

³² Lásd például a „kitalált középkor” jelenséget, <https://mult-kor.hu/cikk.php?id=9114>, illetve a folyamato-
san újjáéledő diskurzusokat Zrínyi Miklós vadkanbalesetének, Teleki Pál öngyilkosságának megkérdője-
lezése körül. [Letöltve: 2018. 01. 05.]

Háromszor két tanulmányt nyújtunk:

Az első tanulmánypár a tudományos személyzet tömeges leírásának két alapvető módját mutatja be. Karády Viktor elemzésében személysoros államigazgatási nyilvántartás alapján (doktori.hu) a tudományszakok összehasonlíthatóságát mutatja be, s az egyes ágakon belüli nemi és életkori egyenlőtlenségi viszonyok leírhatóságát az időtengely mentén. Inzelt és Csonka ezzel szemben klasszikus szociológiai adatfelvételt végeztek, hogy a PhD-vel rendelkezőket mint réteget – tudományszaktól függetlenül – bemutassák. A réteg specifikuma, hogy a doktori képzés részben tudományos, részben nem tudományos pályához vezet.

A második tanulmánypár arról szól, hogy egy klasszikus tudomány története (vagy annak egy szakasza) a tudományág elitjén és intézményrendszerén keresztül egyaránt megközelíthető. Polónyi István tanulmánya arra példa, hogy egy kis országban – kis tudományos térben – egy nagy tudományág teljes erőtere leírható a kulcsszereplőkön keresztül, prozopográfikus rendszerben, azaz közgazdászéletrajzok tömegével. Percz László tanulmánya arra példa, hogy egy tudományág – szoros összefüggésben a politikai rendszerváltással – hogyan tud teljes átfogó intézményesedésen átmenni. (Épp arról a tudományágról, a filozófiáról van szó, melynek 1990 előtt is volt egy hatalmas – dialektikus és történelmi materializmus tanszékekre épülő – intézményrendszere, de az szinte nyomtalanul eltűnt.)

A harmadik tanulmánypár az „egy témavilág egy tudományágon belüli önálló intézményesülése”, illetve „egy témával foglalkozó több tudományág” jellegzetes kettősségét mutatja. B. Kádár Zsuzsanna tanulmánya az altudományági intézményesülést speciális körülmények között, a munkásmozgalom-történetírás önálló folyóiratán mint esettanulmányon keresztül érzékelteti. Biró Zsuzsanna Hanna és Nagy Péter Tibor tanulmánya szerint egy nagy szféra – történetesen az oktatásügy – kérdései a legkülönbözőbb tudományterületek művelői által kutatottak, de a neveléstudománnyal másképp interdiszciplinárizálnak a történettudomány, a szociológia és a pszichológia „képviselői”.

IRODALOM

- BARNES, B. (1982) *T. S. Kuhn and Social Science*. New York, Columbia Univ. Pr.
- BARNES, B., BLOOR, D. & HENRY, J. (2002) *A tudományos tudás szociológiai elemzése*. (Faragó P. & Tanács J. ford.) Budapest, Osiris.
- BIRÓ Zs. H. (2012) Kísérlet egy nemzetközi tudomány-szociológiai kutatás adaptációjára. In: BIRÓ Zs. H. & NAGY P. T. (eds) *Bölcsészek és tanárok a 19–20. században*. [Közread. a] Wesley János Lelkészképző Főiskola Theológus és Lelkész Szak. Budapest, WJLF Theológus és Lelkész Szak; Wesley Egyház- és Vallásszociológiai Kutatóközpont. pp. 246–283.
- BOURDIEU, P. (2005) *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest, Gondolat.
- FORRAI G. & FEHÉR M. (2017) Az analitikus tudományfilozófia pengévaltása az empirikus tudásszociológiával. *Magyar Tudomány*, No. 9. pp. 1028–1036. <http://www.matud.iif.hu/2017/09/02.htm> [Letöltve: 2018. 01. 05.]
- HABERMAS, J. (1994) *A társadalomtudományok logikája*. (Mesteriskola.) Ford. Adamik L., Bacsó B., Kiss E., Mesterházi M., Némedi D. & Vajda M. Budapest, Atlantisz Könyvkiadó.

- KUHN, T. S. (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Ford. Bíró D. Budapest, Osiris Kiadó.
- LAKI J. (2006) *A tudomány természete. Thomas Kuhn és a tudományfilozófia történeti fordulata*. Budapest, Gondolat.
- MANNHEIM K. (2000) *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest, Osiris.
- MERTON, R. K. (1996) *On Social Structure and Science*. (The Heritage of Sociology.) Ed. and with introd. by P. Sztompka. Chicago, London, University of Chicago Press.
- RATZSCH, D. L. (2002) *Miből lesz a tudomány? Rövid bevezetés a tudományfilozófiába*. Ford. Boros A. Budapest, Harmat.
- SARDAR, Z. (2003) *Thomas Kuhn és a tudomány-háborúk*. Ford. Balatoni B. [Pécs], Alexandra.
- SCHWENDTNER T. (2009) Tudásgyár vagy egyetem. Hermeneutikai megfontolások a tudományos képzésről. *Educatio*, Vol. 18. No. 1 pp. 75–84.